

M A S K E

J U Š K O Z A K

P O G O V O R S K R I T I K O M - E T I K O M

Na pisalni mizi obliva luč nepopisan papir. Kesen je, ljudje so se davno vrnili iz kina. Izmenjali so se stražniki, pravkar sem čul, kako je z budnim korakom zavil okrog vogala in se ustavil pod oknom. Morda mu ni všeč, da ljudje tako dolgo bede in razmišljajo. Onstran vode lajajo psi za visokim tovarniškim zidom. Okajena rogovileža štokljata po nabrežju in jih dražita.

Pri peči v fotelju sedi kritik. V mladosti ga je življenje iz sanj in zamaknjenosti v umetnost treščilo v gališke jarke, kjer mu je pokazalo svoje krvavo obličje. Uprl se je strahotnemu človeškemu rokodelstvu in se rešil v ujetništvo. Po širni ruski zemlji ga je vodila pot in doživel je presnavljanje človeške družbe. V izumrlih ulicah so ga obžvižgavale krogle, bil je priča, kako so se pod barikadami zvrstili bataljoni in se povesele rdeče zastave pred Leninom, ki je s skupimi besedami oznanil zmago delavskega-kmetskega razreda nad fevdalno-meščansko družbo. Potem se je vrnil skozi zemlje razpadlih in novih držav v tiho mesto pod Gradom, kjer se je ves poglobil v človeka in njegovo duhovnost. Dragocena mu je beseda: napor, s katerim vrta v globine čiste umetnosti, ki ,uprizarja' življenje.

„Trdiš, da je posel kritika danes bolj podoben mrliškemu ogledovanju kakor na primer biološkemu študiju.“

„Na žalost.“

„Ali ti ni bilo težko priznati, da je ni bolj ohole stvari na svetu, kakor je razum?“

Nagnil je glavo na stran, kakor vselej, kadar s svetlimi očmi pozorno pričakuje misli in zbira lastne za odgovor.

„Nikakor, najsvetejšim stvarjem se mora človek približati s ponižnim srcem.“

„In vendar ti je močno bilo, ko si obstal na Arhimedovi točki.“

„Tedaj sem prišel do spoznanja svoje duhovne službe. Kdor stoji na Arhimedovi točki, ocenjuje in tolmači lahko vse umetnine ne glede na dobo, v kateri so nastale, z merilom, ki velja za razvite ljudi vseh časov in narodov.“

„In Arhimedova točka . . .?“

„Je spoznanje, da sta živost in svoboda absolutna in nadrazumska elementa umetnine.“

„Teoretično pravilno. Vendar spoznanje samo ne zadostuje še za dobro izpolnjevanje kritikove duhovne službe.“

„Kritik, ki hoče biti res zanesljiv, mora imeti poleg tega še ostro oko za stopnjo živosti, za moč in prozornost v umetninah prikazovanega življenja.“

„Nekomu si zapisal, da izpričujejo usode nekaterih oseb v nedognani drami čarodeja-umetnika. Spominjam se, da si preproste, sicer prikupne dogodbice iz otroškega življenja krstil za dragocene umetnine, čeprav si v isti sapi zapisal, da je v njih prozornost prikazanega življenja pomanjkljiva.“

S hudomušnim smehljajem je potrdil, da je bil pripravljen na tako vprašanje. „Moje kritike vzbujajo včasih presenečenja. Ali ne? Ker ne razumete, da je kritik dolžan voditi tudi literarno politiko.“

Odgovor me je iznenadil, zavladal je molk. Čez čas je odločno nadaljeval:

„Pomisli na zmedo, ki je nastala v sodobnem slovstvu. Poznaš evangelije tendenčne umetnosti?“

„Še nikoli ni bila nobena umetnost netendenčna.“

„To je absolutna zmota. Umetnikova svoboda ne sme poznati nobenih idej, ne etičnih vezi. Prost vsakega nazora, vsakega miselnega sistema, vsakega egoizma šele umetnik resnično dojame in doživi tuje življenje . . .“

„Že prav . . . vse prav . . . ampak suha teorija. Umetnik brez nazora, brez miselnega sistema . . . anomalija! Seveda so razlike. Tudi jaz odklanjam tako zvano tendenčno umetnost, kakršno smo doživeli. Pisatelj, ki popisuje tovarniške dimnike, povaljane strojepiske, sajaste obraze in delo kot največje prekletstvo na svetu, še ni nikak socialni pisatelj. Ta gesla socialne umetnosti so oznanjali ljudje, ki so se z nejevoljo znašli med delovnim ljudstvom in so slabo ilustrirali dnevniške uvodnike. Stvariteljskega duha ni bilo v tem težaškem mozgu, kakor pravi Krleža, niti zrna. Pred zbranimi množicami je bral navaden mežnar rdečo mašo.“

„Gotovo mi pritrdiš, da sem jih krotil z brezobzirno strastjo. Ali se nisem z enako resnobo uprl vsej navlaki lažnive socialne čuvstvenosti, s katero so nadarjenejši pisatelji zamamljali ljudi in vzbujali z nemalim darom fantazije videz resničnega umetnika?“

„Sekal si glave ‚socialnih‘ lutk, vsebina sodobnega življenja, iz katere zajema umetnik, ti je ostala tuja.“

„Služil sem Prešernovcem in pripravljaj pot geniju, novemu slovenskemu geniju. Včasih se mi je zdelo, da sem se iztrgal iz časa in sem bil podoben angelu na drvečem motorju, ki meče bliske skozi temo.“

„Baročna prispodoba.“

„Ni baročna, je globoko doživljena. Ali je kdo izmed sodobnih poetov ustvaril lepšo prispodobo za notranje doživetje, kakor on, ko je zapisal, da hodi s škarjastimi koraki?“

„Oprosti, da se mi zdi ta metafora prav tako prisiljena kakor prejšnja.“

„In vendar ni bilo pred njim v naši literaturi poeta, ki bi bil v drznejših vizijah analiziral doživljanje svojega umetniškega poklica. Spomni se pesmi, v kateri pravi, da sedi v senci pred krčmo, streže mu lepa točajka, on pa se smeje ko vrag.“

„Pustiva te prispodobe posiljenega umetništva, katere si z velikim naporom poveličeval. Bili so časi, ko se je človek poskušal otresti vse dediščine, ki pa je bila vendar močnejša, kakor si je domišljal. Poglobil se je v človeka in proniknil v notranjost. V drami, noveli, pesmi, povsod je človek upodabljal le svoj razkol. Vizionarna doživetja, vulkanični izbruhi temnih nagonskih strasti, mistične molitve in prekletstvo mesa, strahotna drama človeškega pokolja, realitivizem časa in prostora, duševne muke, v katerih je človek zanikaval sleherno absolutnost in je le skozi prizmo svoje lobanje sprejemal kozmično resničnost, vsa ta dramatična kaotičnost človekove notranjosti se je izražala v novih podobah. Človek se je poskušal prehiteti in je umetničil.“

„Priznati mi moraš, da sem se počasi spuščal v vodnjak človekove notranje svobode. Poskušal sem doumeti večnostno etičnost njegove narave, ki se nam odkriva v najglobljih umetninah. Spoznal sem, da je grozotna demoničnost, ki je človeku dana in se ji mora brez ugovora, z žrtvijo velikega trpljenja, pokoriti, enako veličastna kakor razodetje vsega božjega v nas. Ko sem neko noč taval po drevoredu, sem obstal kakor od strele zadet in si priznal, da bi morilec tako kakor Kristus lahko molil: ‚Gospod, vzemi ta kelih od mene.‘ Upognil sem tilnik pred pošastno lepoto demona.“

„Tedad si zaslutil v sebi preroka človečanske etike, ki se ti je razodevala v najglobljih umetninah.“

„Resnične umetnine ustvarja le svobodoumnik. On ne pripoznava tisočletnih resnic in kanonizirane morale, ki vežejo dogmatika in vernika, zaradi česar njuno življenje lahko postane šablonsko, neosebno. Preverjen sem, da bodo znanerci nad mojo tezo: Kristjan ali umetnik? še dolgo razmišljali.“

„Zdi se mi, da ne. Takrat si razdražil katoličane, ki so zidali nov duhovni tempelj katoliškega univerzalizma. Bilo je videti, da bo Marija

razpela svoj plašč nad vsemi idealističnimi in humanističnimi duhovi.¹ Velika katoliška akcija je proglasila, da so nezavedno služili božji ideji Prešeren ... Cankar ... Levstik. Slednji velja sicer za idejnega očeta liberalizma, toda čuval je najdražjo svetinjo, jezik naroda, ki je veren in katoliški ... , med ,domačinarji‘ Pregelj ... Katoliška literatura je slavila svoj preporod. Ozri se po svetu: Rainer Marija Rilke, Claudel, Mauriac, Unamuno, Papini, Yeats, Joyce, da ošinem le vrhove, ali si niso vsi v rodu z velikim Avguštinom? Naposled je orglarček spoznal, da je tudi ljubezen božja slava. Le kdor vprašuje, ali poje tudi črv, ki ga je slavček požrl, preden je odletel na vejico prepevat, ta je ateist in ne spada v občestvo duhov, ki posnemajo večne harmonije.“²

„Niso razločevali med edino resnično in utilitaristično umetnostjo. Zato sem jim dal zobat črni kruh in jim za vselej odrekel belega.“

„Tisto besedo sem ti tudi jaz zameril. Bila je beseda naših očetov, ki so po predmestjih prodajali svojo ošabnost. Sam veš, da v našem mestu ob košnji še po vseh ulicah po senu diši. Priporočal si mi nekoč, da bi bolje storil, če bi bil Zamejca v Šentpetru ironiziral, kakor da sem ga resno opisal.“

„Kaj bi s temi nevšečnimi preklarijami. Človek mora v boju pokazati zobe. Dobro veš, kako sem kmalu potem odkritosrčno priznal, da mi gre le za umetnost in vselej rad zatajim svetovni nazor, kadar katoliki branijo usodo slovenskega kolektiva.“

„Dobro, zdaj sva tam, kamor naju je privedlo življenje. Preudari, koliko razdaljo si prehodil, odkar si postavil prve teorije o čisti umetnosti in si z nemajhnim darom ,oholega razuma‘ razglabljal, da bi teoretično moral popoln umetnik ovladati vse panoge umetnosti. Tako bi pisal Tolstoj dovršene romane, drame, pesmi in bi v glasbi ne zaostajal za Beethovnom, v slikarstvu ne za Rembrandtom. Medtem, ko si na svetilniku čuval čisto umetnost in svetil prihajajočemu geniju, se je vrtela lupina naše literature na visokih valovih. To so bili valovi življenja, kamor so nas ponesli vrtinci.“

„Kaj tvežeš?“

„Potrpi, da se oddahnem, saj veš, da rad baročno zavijem. Odkod si izšel? Iz umetnosti, v njenem zrcalu si spoznaval življenje. Sprva si veroval, da udariš na razvoj umetnosti svoj pečat, morda si upal in še upaš, da postaviš nove zakone življenjske etike in moralke.“

¹ Primerjaj fresko na levi steni pri Sv. Primožu. (Op. pis.)

² Primero sem si izposodil pri Multatuliju. Lani v avgustu še nisem poznal krepke in zdrave izpovedi „Borci“. (Izdal in založil kršč. soc. akad. klub „Borba“.)

„Zopet pretiravaš. Trdim pa, da sem se vselej boril za resnično človekovo svobodo, za njegove pravice in odločilno besedo njegove vesti, ki ne pozna druge odgovornosti kakor pred samo seboj. Kakor se upiram v življenju vsakemu dogmatizmu, verskemu, marksističnemu, fašističnemu in državnemu, tako sem trebil tudi v umetnosti plevel tendenčnosti, ki posiljuje resnično umetnost. Ko bi politiki in državniki umeli spoštovati dragoceno svobodo resnične človečnosti, bi lahko z mirno vestjo pričakovali socialno preuredbo sveta, ki si jo vsi želimo, pričakujemo in ji skušamo pomagati do zadovoljivih oblik, ki jih marksizem in nacionalno zverstvo le maličita.“

„Teorije, zveneče teorije, dragi moj. Življenja ne urejajo etični nagibi posameznika, življenje je komponenta raznovrstnih dejstev, globokih socialnih vzrokov. — Umetnik oblikuje v svojih stvaritvah skrivnosti večnega presnavljanja snovnosti, trenje človeške gmote, sredi katere stoji človek, ki mu je življenje med rojstvom in smrtjo večni vprašaj. Umetnikovo dejanje je prav tako skrivnostno, kakor so globine, v katerih se presnavljajo snovi. Toda pomisli, ali je kdo izmed tvojih najdragocenejših tvorcev, n. pr. Goethe, Sofokles, Dante, Tolstoj, Shakespeare izpremenil tok življenja? Ali niso bile dobe največjih kulturnih stvaritev prizorišča zverstev, ko je izpod gomil človeških žrtev v potokih drla kri? Še eno vprašanje. Kako bi se odločil, če bi moral žrtvovati za ceno Goethejevega ali bolje Kristusovega rojstva deset tisoč ljudi?“

„Odločil bi se za Kristusovo rojstvo.“

„O tem sem uverjen. — Ta tvoja odločitev je edini refleks sodobnega življenja, ko se vsi ozirajo po močnih genialnih osebnostih. — In vendar se po Kristusovem rojstvu ljudje niso prenehali klati, le na novo so pričeli šteti. Ali se je človeška družba kedaj presnavljala brez dogmatizma, brez njegovih vernikov, ki so za svojo fanatično vero v ideje človeškega genija prelivali kri?“

„S tem nesmiselnim vprašanjem si dokazal, da ne razumeš mojega dela in mojih stremljenj. Vsako prerekanje bi bilo nespametno. Po tvojem bi morali gledati križem rok zverstva, ko človek žre človeka zaradi njegovih človečanskih pravic, katerim se ne morem odreči.“

„Meni se ne zdi vprašanje nesmiselno, posebno zato ne, ker si ob vsaki priliki do sedaj očitno izjavljal, da je cilj človeške dejavnosti v geniju. Tebi je genij blesteči vrh narodove in človečanske bitnosti, ergo, moraš ugrizniti v ta paradoks. Ker si omenil, da bi po moje gledali križem rok, kako človek kolje človeka, ti moram priznati, da je taka trditev

zelo kočljiva. Zamisli se, kaj bi storil, če bi bil živel v času, ko je Cezar rušil starodavne temelje rimske republike. Najbrž bi se uprl njegovemu tiranstvu, kakor se je Brut, ki je imel celó toliko poguma, da je dal življenje za svoje ideje. In vendar ne boš zanikal, da je Cezar zopet zlepil razkrajajočo se državo, čeprav je pogazil marsikatero svetinjo. Domisli se genialnega, demoničnega Napoleona, čigar življenjepis si iz spoštovanja celó prevajal, koliko je preostalo državljanu pod njegovim žezlom še od človečanske svobode, ki so jo v krvavih pouličnih bojih izvojevali Desmoulin, Foulon in tovariši? Postavim, da gledaš kot plemeniti Rimljan, dedič vse grške in rimske kulture, besnenje krščanskih tolp, ki so privrele iz kanalov in katakomb. Le verjemi, da so kristjani poklali najmanj toliko ljudi, kolikor štejejo svojih mučnikov. Ali ne bi z gnusom obsojal njihovega fanatizma?

Živimo v času, ki ga bo človeštvo po anarhističnem individualizmu moralo preživeti. Ni dvoma, da razpada stoletni družbeni sistem in se individualistično pojmovanje umika pred kolektivističnim, ki ne pozna za enkrat, dokler ne pregnete človeka, nobene individualne svobode. Ali meniš, da upirajo vse te množice, ki fanatično verujejo v preobrazbo človeške družbe, oči le v ‚kos belega ali črnega kruha‘ in ne slutijo svetlejših solnc za obzorjem? Verujem, da se je v takih dneh laže razpeti iz večnosti v večnost, kakor pa sodoživljati in se viti v krčih porajajočega se sveta. Zato ne dvomim, da je trpljenje in upanje sodobnega človeka v slabotnih in včasih jecljajočih poskusih naše literature bolj živo odjeknilo kakor v tvojih estetskih teorijah. Izprašaj si vest, v kakem razmerju si pisateljem dajal in od njih prejemal.“

„Za svoje delo odgovarjam svoji vesti in življenjskim navodilom.“

„Stari Levstik ti izprašuje vest. Sto let poteka, odkar je mož izpovedal bojno geslo: Bog živi kritiko! In koliko smo se premaknili? Njegove najboljše kritike so bile knjige življenja in so še danes vzorne, vredne posnemanja. Kdo izmed kritikov je imel poslej še tak posluš za jezik, ki je glasbilo jezikovne umetnosti? Ali je današnja kritika že izčrpala besedni zaklad njegove kritike? Dobro veš, da je poznal za opis človeških lastnosti sočnejšo besedo ko pisatelj sam. Skrivnost Levstikove tvornosti ni izvirala iz oboževanja umetnosti in genija, njegova načelna kritika je bila le organična nujnost globoke zrasti z idejnimi, socialnimi in — reci, kar hočeš — gospodarskimi zahtevami časa. Preudari tragičnost tega moža, ki je poskušal v boju z našo prirojeno konservativnostjo preorati vso domačo zemljo za svetske ideje. Povej mi, kje naj slutimo tragičnost tvojega življenja?“

„Razumeli ste me nápak, če ste mi kedaj pripisovali zavedno domišljavost.“

„Osebnosti me ne mikajo. Za idejnost mi gre. Spominjam se prav v tem času, ko slavi Führer orgije rasnega nacionalizma, tvoje sodbe o našem narodnem značaju... ‚Ljubezen slovenskega človeka je nekoliko sanjava, vendar nedvomno prirodnejša, nego pri drugih narodih, kar pa je lahko v zvezi z našo mladostjo... Naš človeški ponos je miren in ne potrebuje ne priznanja drugih ne poniževanja okolice, svojo moč črpa edino iz čuvstva samozadostnosti ali pa še iz nagonke vednosti o tem, da je cena vsega človeka prav za prav izven njega, in sicer v moči, ki ga je postavila na svet. Nekako s takim prirodnim ponosom, ki je poln nedolžne ironije za vsako drugačno čuvstvo te vrste, hodi po svetu Levstikov Martin Krpan, ki je ravno v tej subtilnosti najbolj slovenski. S ponosom te vrste je v popolnem soglasju ona velika ponižnost najlepšega naroda na svetu, kakor je imenoval Slovence Ivan Cankar (on je zapisal še druge besede o nas. Op. pis.), njegova sramežljivost, ki tako ljubosumno skriva ravno najlepše in najdragocenejše svoje lastnosti.‘ — Ali ne sliči po teh dragocenih, človeško pomembnih karakteristikah podoba slovenskega kolektiva belo oblečenim deklicam, ki se vračajo od prvega obhajila? Tako ‚iznajdevanje‘ nazivaš ti velik in posvečen napor, zaposlitev vseh notranjih moči, skratka duhovno službo svojemu narodu. To je beg iz življenja, ne Črtomirov beg pod slap Savice, ampak alfa in omega našega baročnega rodoljubja.“

„Ne zavijaj. Poskušal sem v teh usodnih dneh, ko gre za obstoj slovenskega naroda, ustvariti prerez slovenske duševnosti. Trdil sem, da je še nezaključen.“

„Odpusti mi hudomušno opazko, kakršnih si si tudi ti privoščil precej, da si v portretu slovenskega tvorca zašel v nekak idealiziran avtoportret. Po tvojem očrtu bi bilo tako, da bi imel slovenski človek, ‚kot umetniški tvorec predvsem nadarjenost za milo, prikupno, dojemljivo lepoto — kot religiozno bitje ustvarja ljubeznive, pristrčne in naravne verske forme — kot ljubimec je preprost, na zunaj robot, toda nežen in morda za spoznanje nagnjen k sanjivosti — v odnosu do sveta je strpen, ponižen, sramežljiv za dobro v sebi brez smisla za zunanji videz in pokaz, zadosten sam sebi.‘ — Kako blaženo mora biti občutje take samozadostnosti.“

„Slovenski narod si je in si bo samozadosten. To je njegova modrost in popolnoma čista veličast, ki mu jo je dalo tisočletno trpljenje.“

„Samozadostnost in nagonka vednost, da je cena vsega človeka prav za prav izven njega, in sicer v moči, ki ga je postavila na svet, naj bo

torej konkretni problem našega sodobnega življenja in naše usode. Zdi se mi, da bi se bilo treba v konkretno realnost vse drugače poglobiti in najprej načeti vprašanje tega tisočletnega trpljenja, ki je postalo običajna fraza. Kdo je trpel? in sicer kot narod trpel? Je trpel slovenski kmet tedaj, ko se je dal pokristjaniti? V kmečkih puntih? Kadar so ga Turki nabadali na kolce? Pod Radetzkijem pri Kustoci? Pod ilirskimi zvezdami v Črnem grabnu? Ali je geslo: vse za vero, dom, cesarja izraz narodovega trpljenja? Ali je trboveljski rudar v globokem rovu preklinjal narodovo usodo? Kolikokrat je trpeči milijon, ki moli vsak dan: kuge, lakote, povodnji, vojske reši nas, o Gospod! občutil poetovo bolečino? Realnost tega tisočletnega trpljenja bi pokazala, da so drugi narodi prav tako trpeli in se morejo ponašati še z višjimi obletnicami.“

„Razloži mi tolikanj poudarjeno konkretno realnost, ki mi že preseda.“

„O tem bi se pogovarjala do jutra in ne bi končala. Brez dvoma je trpka realnost našega življenja, da v isti sapi, ko govoriš o usodi slovenskega kolektiva in o duhovni službi svojemu narodu, objavljaš temu kolektivu zadnje dognanje svojega posvečenega napora, da bomo namreč mogli uveljaviti svoje narodno bistvo, če bomo živeli naporno, globoko, visoko, lepo in požrtvovalno. Priporočam, da živimo brez shematičnih predpisov in vendar ne kakorkoli. Da ljubimo odgovornost pred sodbo svojega okusa, svojega čuta, svoje vesti in svojega življenjskega navodila. Kajti, kdor je zvest njim, je zvest narodnosti in njenemu velikemu stremljenju na potu vsega duhovnega iz notranjosti v svet, v dejanje, v uresničbo, k oblikovanju in presnavljanju sveta, k ustvarjanju, k resničnemu življenju. — Koliko sva se premaknila na tej poti samodopadljivega estetskega individualističnega idealizma? Nikamor. Ostala sva v senci košatega drevesa, kjer nama streže lepa točajka, midva pa se smejeva ko vruga.“

Ne vznemirja naju konkretna realnost, da nas je ostalo, odkar se je pričel pomikati val nacionalističnega imperializma, nekaj čez milijon tostran, tri sto tisoč onstran južne, sto tisoč onstran severne meje. Konkretna realnost, da cel milijon tega kolektiva išče ceno vsega človeka, prav za prav izven sebe, in sicer v moči, ki ga je postavila na svet. Da nista slovenski malomeščan in inteligent od prebujenja narodov nikoli doživljala ideje in občutja svobodne državnosti na zemlji. Da so razjedali skoraj vse največje slovenske tvorce večni dvomi, ali smo, ali nismo.

Ob tej uri ne bova razpravljala o tem, da naša vas, naše jedro degenerira, da je stoletna pravljica o dobrem in poštenem ljudstvu postala

evropska idila, o ekonomski zaostalosti, o politiki, v kateri so najdarovitejši možje le v pesniških prividih otipavali narodovo usodo. Ne bova izpraševala poštenih drobtinarjev, zakaj jim je maske izmaličila kruta realnost podmizne politike, ne bova očitala dostojanstvenikom, ki se od nje rede, in ne občudovala tistih redkih, katerim je zavoljo njihove notranje doslednosti zavistna in sikofantska srenja izpila kri. Abdera ni pesniška podoba, ampak istinito dejstvo, suha realnost našega življenja, pred katero se skrivamo za plotovi megalomanije v tostranski in onostranski¹ perspektivi.

Premisli dejstvo, da se po tisoč dve sto letih, odkar smo se brez svoje krivde pojavili in živeli skoraj neopazno na odru evropske zgodovine, zopet pravdamo, ali smo narod ali ne. Nasproti abstraktni ideologiji nekake širše slovanske narodnosti, ki poskuša vse naše življenje precepiti nasproti narodnostni ideji, „posvečeni po Kristovem odrešenju“, poudarjamo krčevito, da smo narod, da verni idealisti premišljajo o njegovi usodi brez miselnega sistema in postavljajo nebulozne trditve, da se je „treba čisto prekvasiti, politično življenje v temeljih preurediti in uveljaviti svoje narodno bistvo z napornim, globokim, visokim, lepim in požrtvovalnim življenjem, z iznajdevanjem samo nam in nikomur več danih življenjskih poti, življenjskih oblik“.

Razloži mi, kako si to svobodoumnštvo, ki stoji ob strani in opazuje časovne pojave, zamišlja socialno preuredbo sveta? Povej odkritosrčno, ali si kedaj resnično razmišljal o njej?

Ali ni to bankerot slovenskega liberalizma, ki se je z Levstikom rodil in izgubil zdaj vse realne opore za aktivno uveljavljanje?“

„Nasprotno. Moja miselnost poskuša popraviti zmote umikajočih se generacij, katerim je bila svobodoumnost bolj odpor zoper dogmatizem kakor samosvoje iskanje osebne resnice, bolj zoper cerkev in katolištvo organiziran materializem kakor resnično izbrana miselnost in svetovni nazor.“

„Sklizka so tla pod tabo. S svobodoumnikovimi naperi spajaš preuredbo sveta, ki si jo vsi želimo in ji skušamo pomagati do zadovoljivih oblik, ne slutiš pa niti obrisov take preuredbe. Pretehtaj, ali izključuje samosvoje iskanje osebnih resnic dogmatičnost socialnih prevratnikov? Ustvarjajo tisti izbranci, izmed katerih je vsak proniknil do „lastne osebne resnice, socialne preuredbe“? Samosvoje iskanje osebnih resnic! Se bojiš, da presahne življenje? Koliko osebnih resnic in življenjskih oblik se je rodilo v človeški zgodovini, v časih, ko je bila človeška svo-

¹ Kdor ne verjame, naj prečita „Slovenca“ na Marijin praznik, 8. decembra 1933.

boda močno omejena. Ali niso tudi tisti duhovi, ki so vernikom in dogmatikom izsledili tisočletne resnice, poslušali edino le glas svojega srca in svojih spoznavnih slutenj? — Če sem te pravilno razumel, je svobodoumnost vendarle določen svetovni nazor neke človeške srenje?“

„Nikoli. Svobodoumnost je neko stanje človeškega duha, samo pripravljeno v pameti, ki je voljna in ki v najizrazitejših primerih ne more drugače kakor po svoje, res čisto po svoje odgovarjati na vélika vprašanja. Svobodoumnost očitvidno ni nazor, marveč duhovno svojstvo, svojstvo, ki je v nekaterih primerih zgolj slučajno stanje, v izrazitejših pa neizbrisna osobitost individualnega duha, elementarna lastnost njegove narave.“

„Dobra poteza! Za las je šlo, pa bi bil ‚šustermať‘. Toda če je svobodoumnost le pripravljeno pameti, svojstvo duha, v nekaterih primerih zgolj slučajno stanje, v izrazitejših elementarna lastnost in če le svobodoumnost nosi na svojih ramah proces, ki ga imenujemo izživljanje narodnosti, potem si svobodoumnosti tudi z napornim, visokim, lepim, požrtvovalnim življenjem ne more nihče privzgojiti. Se ne bojiš, da je usoda človeškega kolektiva zapečatená, če bi se nihče več ne rodil s takim svojstvom duha?“

„Ne govorim o telesu, mislim le duha. Gre za ustvarjanje narodove kulture, za dejavnost svobodoumnosti. Razločujem gmoto naroda, ki je v ustvarjalnem smislu neaktivna, in duhovne služabnike, ki ustvarjajo narodu vsakršne duhovne dobrine. Med poslednjimi ustvarjajo najpomembnejši tvorci neko svojsko, zelo individualno miselnost, iz katere nastane polagoma kulturno ozračje, ki daje značaj vsemu narodnemu življenju in bi se lahko imenovalo njegova, druga neustoličena religija. Jasno je, da svobodoumnost za plasti naroda, v katerih se ne tvori kultura, ne prihaja prav v poštev.“

„V kulturnem izražanju narodne bitnosti razločuješ torej neustvarjalno gmoto, male in velike duhovne, katerim poslednjim priznavaš izvorno in nujnostno iznajdljivost v največjih božjih in človeških rečeh. Ko si opredeljeval slovenski narodni značaj, si trdil, da je slovenska religioznost, torej tudi religioznost velikih duhovnikov, ljubezniva, kakor so ljubeznive cerkvice, s katerimi je bila že prej posejana slovenska pokrajina. Tudi podoba naše splošne ljubezni se dobro sklada z značajem ljubezni, ki jo opevajo umetniki. Priznavaš torej vendar neko sorodnost med splošnim značajem neustvarjalne gmote in stvaritvami duhovnih služabnikov. Življenje te uboge gmote vendar ni v ustvarjalnem smislu docela neaktivno.“

„Tega nisem nikoli zanikal. Pač pa sem trdil, da je v procesu, ki sem ga imenoval duhovno službo svobodoumnost nenadomestljiva dragocenost. Njena pogumna in iz slutenj izvirajoča neutешenost po novem, čisto edinstvenem — kakor so edinstvene osebnosti, v katerih živi — po adekvatnem in popolnoma samosvojem odgovoru na vélika vprašanja, ustvarja kulturo in je ustvarila tudi slovensko. — Slovenci smo narod z izrazito umetniško-kulturno misijo.“

„Torej zopet Atene. Filozofski barok narodnega rodoljubja. Poveljal si narod, ki je rodil sicer umetnike, ni pa ustvaril do sedaj niti enega samosvojega umetniškega stila v umetniški narod. In tvoje življenje je usmerjeno v ‚iznajdevanje‘ teh edinstvenih osebnosti, katerim meriš s posvečenim naporom globine njihovih dragocenih, grozotnih, pošastnih človečnosti. Na Kantovem zemljevidu estetskega pojmovanja pregleduješ našo širino. Na poluti očarljive in mile, bolj ginljive lepote stojita Prešeren in Cankar; na poluti veličasti, tam, kjer postaja blesteča in sijajna, vidiš Župančiča nedaleč od njega, v krajih pompozne veličasti Gregorčiča. Le Gradnik se je premaknil na poluto mračne ali celó strahotne veličasti.“

Sedaj mi razodeni še poslednje dognanje pred tem zemljevidom: ali je tvoja maska živa ali neživa.“

Č R N A R O Ž A

M I R A N J A R C

I

DEVICE S SVETILKAMI

Najprvo oblaki. Kot bi jih podil splašene iz sanj. Razpregli so se tam nekje od mesta in še malo pa se bodo temačni zvalili na zvonik Sv. Lenarta. Pod njimi pa splašene kokoške — vasice Hrastje, Brezovica, Sv. Ožbalt, Trnjava, Breg, Dobrava... Zategli vetri čez ves svet. Saj to je tudi res ves svet, ki ga že od mladosti gledajo oči sedemdesetletne Agate. Ali te oči gledajo zdaj tako nemirno. Glej jo, starico, kako preteče koraca za jato čopk in čont, robajs in šepavk in fehtavk in potepušk, kakor jih kliče te svoje ljube putke, jarčice, kokoške, ki se jim zaupa vsa nesrečna s svojo staro, zavoženo usodo. Vihrasta in huda jih zmerja na vse pretege, vso jo zanaša onemogel gnev, kadar beže pred njo na vse strani, vrtoglave kakor v vetru veli listi s starih kostanjev na prostranem